

CENTENÁRIUMI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

Budapest egyesítésének századik évfordulóján

Tudományos ülésszakot rendezett külföldi kutatók részvételével Budapest egyesítésének századik évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Budapesti Történelmi Múzeum és Budapest Főváros Levéltára. A két — kapitalista és szocialista — szekcióban lezajlott előadások

és az azokat követő viták széleskörűen elemezték Budapest szerepét. Összeállításunk bepillantást kíván nyújtani — a teljesség igénye nélkül — az ülésszak kérdéskörébe. Hanák Péter szekcióvezető a záróülésen tartott összefoglalót, Budapest a kapitalista korszakban címmel.

Hanák Péter a kapitalista korszakról

Ülésszakunk csaknem valamennyi előadásából előbukkant a kérdés: *miért, hogyan, mikor vált Buda és Pest az ország fővárosává?* — fejtegette.

A dinamizmus megalapozása

— A válasz egyáltalán nem magától értetődő, sőt annyira összetett és annyira komplex kutatásokat igényel, hogy egyértelmű, tudományosan bizonyított választ az ülésszak után sem adhatunk rá, ámbar a referátumok és viták közelebb vittek bennünket a tisztázáshoz. A válasz, mondom, nem magától értetődő: a 18. század közepeig-végéig az országnak nemcsak nem volt tényleges fővárosa, de még nem is dőlt el végérvényesen, hogy lesz-e és melyik lesz a modern főváros.

Az előadások — elsősorban Ránki Györgynek a kérdést sokoldalúan elemző referátuma — rámutattak azokra a földrajzi adottságokra, Budapest centrális elhelyezkedésére, természetes közlekedési-kereskedelmi központi szerepére, különösen a külkereskedelemben, a felhalmozásban játszott jelentős szerepére, az iparosoknak már a 19. század elején is viszonylag nagy számára, amelyek már a tőkés fejlődés legkezdetén megalapozták Budapest dinamikus gazdasági növekedését. Teljesen egyetérthetünk azzal, hogy a földrajzi és a gazdasági tényezők voltak meghatározó jelentőségűek a fővárossá emelkedés folyamatában.

A komplex vizsgálat során nagyobb súllyal kell figyelembe vennünk a társadalmi tényezőket. Igen valószínűnek tartom, hogy nem a kézműves elem, de nem is csupán a kereskedő réteg, hanem a *modern szellemű tőkés vállalkozó* képviselte a dinamizmust, elsősorban a kereskedelem és a pénzületben, de az iparban, később a kiépülő közlekedésben, városépítésben, majd a tőkés nagyiparban is. Ez a vállalkozó kereskedő-iparos — sőt vállalkozó értelmiségi-műszaki és munkás — sokféle elemből, etnikumból tevődött össze. Alkalmassint éppen e sokszínűség, az érdekelt és kapcsolatok e pluralitása és a belőlük fakadó konkurencia is a fejlődés hatékony serkentője volt — amint a magyar birtokos nemesség, s a nemzeti arisztokrácia városfejlesztő gazdasági és politikai tevékenységét. Pest-Buda iránti vonzódását sem lehet figyelmen kívül hagyni egy társadalomtörténeti közelítést is alkalmazó vizsgálatban.

Végül is tehát elfogadhatjuk válasznak — és a további kutatás kiindulópontjának — Ránki György álláspontját, amelyet más oldalról Dányi Dezso, Tofik Iszlamo és Bácskai Vera is megerősített: Budapest „a maga erejéből”, a maga életrevalóságából, elsősorban gazdasági adottságai és készségei révén — mondjuk: rendkívüli rugalmassága, vállalkozói bátorsága révén vált — végérvényesen a reformkorban — az ország tényleges fővárosává.

A mobilitás

A nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitás gyökeresen megváltoztatta, pontosabban alakította ki a 19. század elején még kisvárosias, kereskedő jellegű Pest, és a tisztviselő-szülőművelő Buda-Obuda arculatát, szociális karakterét, egész szociológiai topográfiá-

ját. A mobilitás ugyanis egyrészt modern urbanizációval jár együtt, akár a városképi, a technikai, akár az életmódbeli és mentális, vagyis tartalmi városiasodást nézzük. Másrészt igen gyors ütemű magyarosodás haladt vele párhuzamosan. A 18. század végén a még több mint háromnegyede nemet nyelvű város már a reformkorban — a vonzó sodró nemzeti újítások korszakában — gyorsan magyarosodott. Az abszolutizmus népmozgalmi 1850-es években már csak (még mindig!) 56% német anyanyelvűt talált és egyharmadnyi magyart. 1900-ban 80%, 1910-ben 86%-nyi a magyar — illetve a magát magyarnak valló lakos. Ennek több mint 20%-át a zsidóság tette.

Asszimiláció

Nincs pontos adatunk, felmérésünk a főváros lakosságának származási összetételéről, a foglalkozási struktúráról, az átfogalmazási struktúráról. Csak annyi: ötöde volt nemzetiségi, ötöde zsidó, közel ötöde jött nemességből, nemesi értelmiségből és az egykori honorációrakból, és a többi bennszülött magyar, illetve elmagyarosodott német polgárságból. A mobilitás tehát nemcsak foglalkozási, struktúrával, hanem az együttes keveredés is, asszimiláció is: különböző népek, etnikumok, társadalmi osztályok, hagyományok, szokások, értékrendszerek, öröklött képességek, képzetek egymás mellett és egymással szétválaszthatatlanul összekeveredett szimbiózisba.

Megállapítható az ellenfor-

Viszkei Mihály napjaink fővárosáról

— Budapest fejlődésének 1945-től 1973-ig sokoldalúan megrajzolt képe tükrözi és felveti mindazt a problémát, amely népgazdaságunk egészét jellemezte — hangsúlyozta. Kétségtelen, hogy az 50-es évek túlzott iparosítását nem elsősorban az ország terület-részeinek tervszerű, arányos fejlesztésével, hanem a gyors eredmények érdekében a megkezdett termelői, kapacitások sokszor indokolatlan növelésével, a nem termelő ágazatok elmaradt fejlesztése miatt az *infrastruktúra túlzott igénybevételeivel* valószínűsíthető meg és annál fogva különösen az ország iparilag legfejlettebb településén, Budapestben újra-teremtődtek az aránytalanságok.

Ennek ellenére megköszönhető az az állítás, hogy a *fővárosi tanács várospolitikai célkitűzései 1950 óta alapvetően nem változtak*. Ami változott, az a tanács anyagi teherbíró képessége, amely az adott helyzetnek megfelelően egy-egy időszakra meghatározta a fejlesztések nagyságrendjét, ütemét és a beruházásoknak, valamint egyéb létesítményeknek az ágazatok közötti és területi megoszlását, E nézőpontból vizsgálva a tárgyalat korszakait valóban egységesnek és egyirányúnak tekinthető, melyet *tudatos, a part és a kormány útmutatásain alapuló területfejlesztési politika* hat át.

Kibontakozó eredményeink

Ezt tanúsítják a 60-as évektől mindjobban kibontakozó eredményeink:

radalmi rendszer faji nacionalizmusának torzításaival, Budapest-ellenes demagógiájával szemben; az asszimiláció, a keveredés Budapesten — akárcsak az egész Monarchiában — alapjában véve pozitív jelenség volt, elősegített egy nemcsak szociális, de nemzeti-etnikai keveredést, egy előnyös társadalmi cirkulációt, a hagyományok, életformák, eszmék cseréjét, ütközését és összeolvadását: a szellemi pezsgést.

Az ország munkásközpontja

— Az előadások és a hozzászólások nagy figyelmet szenteltek a budapesti gazdasági-társadalmi fejlődés döntő eredményeinek: a munkásosztály megszületésének, felnövekedésének, osztályai szerveződésének, majd uralkodó osztállyá emelkedésének — folytatva Hanák Péter. — Úgy hiszem, a fentebb mondtak a mobilitásról és keveredésről a munkásosztály összetételére, szerveződésére, jellemvonásaira és kultúrájára is érvényesek, és ugyancsak: alapjában pozitív értelemben. A soknemzetiségű eredet és összetétel nyilván kedvezett az internacionalista-szocialista eszme befogadásának és megőrzésének. Azt is láttuk: Budapest az ország *munkásközpontja* is. Az I. világháború előtt a munkásság egyharmada, a háború után 40%-a, a II. világháború idején csaknem fele tömörült Budapesten. Itt alakultak ki a legerősebb, jellegadó és jelt adó szervezeti, forradalmi irányzatai, pártjai. Ha Budapest mint politikai központot — nem alapítványul — Párizshoz hasonlíthatjuk — akkor ezt a hasonlatot nem polgársága, hanem *munkásosztály* teszi elfogadhatóvá. *A budapesti munkásság és a hozzá csatlakozó radikális értelmiség tette Budapestet a magyar progresszió és a forradalom fővárosává*. Ez volt az a társadalmi-politikai erő, amelyre a magyar demokrácia és szocializmus, a magyar demokratikus szocializmus a századforduló óta bízott építhetett.

Viszkei Mihály szekcióvezető beszámolója a mai fővárossal foglalkozott.

— a főváros népességgyarapodásának üteme mérséklődött;

— lényegesen teljessé vált a foglalkoztatottság;

— a lakásállomány összetétele korszerűbb lett, lakóértéke nőtt;

— a lakásszaporulat mértéke meghaladta a népesség növekedését;

— megteremtettük (a hágyarak útján) a tömeges lakás-termelés feltételeit, a lakáshiány mielőbbi leküzdésének biztosítékaként;

— koncentrált lakásleltételek új városrészek kialakítását eredményezte, ahol megépültek azok a korszerű létesítmények (bölcsődék, óvodák, iskolák, üzletek, szolgáltató hálózatok), amelyek a lakosság szükségleteinek kielégítését szolgálják;

— a városgazdasági fejlesztések a vonalas (közúti, közlekedési) hálózatokra fordított nagy értékű beruházások folytán kiterjedtebb és javuló szolgáltatást eredményeztek;

— az ország iparban foglalkoztatottak budapesti aránya több mint 10 százalékkal csökkent;

— az iparirányítás továbbra is Budapest-centrikus, és a fővárosban települt ipar — különösen az utóbbi 5 évben — mindinkább munkaerő-kibocsátó ágazattá vált;

— a tercier (szolgáltató) ágazatok jelentősége — a nagyvárosi színvonal egyik mércéjeként — fokozódott;

— a gazdasági ágazatokban, a termelői körök fejlesztésében — a gazdaság és hatékonyság növelésére —, mindjobban érvényesülnek a selektív és intenzív módszerek;

— a népgazdasági igényekkel koordináltan kidolgozásra kerültek a távlati település-fejlesztési célkitűzések, amelyekben hangsúlyozott helyet kapott a főváros és környéke (a budapesti agglomeráció) problémája.

A tudatos előrelátás reálisabb teszi a hosszú távú és ennek megfelelően a középtávú fejlesztési koncepciókat is. A főváros életében éppen ezért volt nagy jelentősége az MSZMP Politikai Bizottságának 1969 decemberében hozott határozata és Budapest általános városrendezési terve 1970. évi koncepciójának jóváhagyása a kormány által.

Mindkét dokumentumnak van egy közös tartalmi vonatkozása: *szükséges a főváros és a területén települt gazdasági egységek, intézmények fejlesztésének meggyorsítása, intenzív úton, intenzív tartalommal*.

A városfejlesztési gondok, az ellátásbeli feszültségek okait illetően azonosok a nézetek. Ezek szerint az ipari termelés gyors felütése, a kulturális és tudományos élet, illetve az államigazgatás koncentráltága következtében lényegesen nagyobb mértékben nőtt a város lakossága, mint a lakosság szükségleteit kielégíteni hivatott/termelői és szolgáltatói kapacitások. Az okok között is meghatározó szerepe az ipari munkahelyek növekedésének volt, amely nemcsak fokozta a különben is meglevő felvándorlási szándékokat, hanem az állandó jellegű munkaerő-kereslet lehetővé tette a szándékok megvalósulását.

Két nézet

A lakosság száma növekedési ütemének mérséklését illetően az alkalmazandó mód-szerek tekintetében két nézet vált uralkodóvá. Az egyik nézet szerint — mivel a bajok és gondok forrása a fővárosba települt ipar túlsúlya és növekedése — a probléma megoldását a fővárosi ipar általános korlátozásában, visszaszorításában kell keresni. A másik álláspont szerint a budapesti ipari koncentráció olyan állapot, olyan adottság, amely népgazdasági hatékonyság hordozója; ezért általános korlátozása káros, objektíve nem is lehetséges.

A két álláspont két szélsőség is; mindkét koncepciónak vannak részgazsági.

— A főváros — az ország arányokat figyelembe véve — túlkonzentrált település. És itt legyen szabad megköszönetnünk az egyéni véleményem: a túlkonzentráltság önmagában még nem társadalmi és gazdasági feszültségek hordozója. De azzá válhat — és válik is — abban az esetben, ha az infrastruktúra és egyéb szolgáltatások fejlesztésének üteme alacsonyabb a koncentráltág tényezőinél — így például a lakosság szám és az általános gazdasági növekedés — emelkedési üteménél. Ez az állapot következett be a főváros életében is, és különösen jellemző volt az 1945—1956-os fejlesztési periódust illetően.

Az intenzív fejlesztés

A két álláspont részgazsági mellett szükséges volt tehát egy olyan szintézis kialakítására, amely koncepcionálisan a főváros komplex egészét átfogó reális fejlesztési programot ad. Ezt a programot fogalmazta meg a Politikai Bizottság 1969. évi decemberi határozataiban. Ez a program a főváros társadalmi és gazdasági fejlesztésének útját az intenzív jellegben jelölte meg.

Az intenzív fejlesztés feladata korántsem korlátozódik csak az ipar területére. Egy ilyen jellegű fejlesztésnek kell jellemeznie a városépítést, az ide települt gazdasági egységek tevékenységét; és annak az intézményhálózatnak a fejlesztését is, amely a lakosság szükségleteinek kielégítését hivatott biztosítani. A városépítés és a gazdaságfejlesztés megjelölt útja olyan parancsoló szükségesség, amelyet objektív tényezőkről határoznak meg. Ezek elsősorban a kö-

vetkezők: az adott területnagyság, a főváros munkaerőhelyezete, és gazdasági mechanizmusunknak az intenzív fejlesztés irányába ható ösztönző ereje.

A múlt adóssága

— Miért foglalkozom ezekkel a többé vagy kevésbé ismert tényekkel? Állásfoglalásként is azzal a nézettel szemben, amely az utóbbi időben kapott lábra az elmúlt két évtizedre vetített visszatartott, lassított, vagy késleltetett növekedés megfogalmazásában. Ki-ki személyes tapasztalata cölfolja ezt a felfogást, hiszen éppen a 60-as években gyorsult fel jelentősen az urbanizálódás, nagy ütemben fejlődött és fejlődik a lakásépítés, erőteljesebb lett a közművesítés és az egyéb ellátó hálózat fejlesztése.

Ha minden erőfeszítésünk ellenére sem sikerült még egységes ellátottsági szintet

Köpeczi Béla záróbeszéde

A centenáriumi tudományos ülésszakon Köpeczi Béla, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára mondott záróbeszédet.

A jövő nemzedék feladata

— Budapest fejlődése, amint azt a szekcióülések vitái megállapították, meglehetősen sajtós, hiszen mint főváros, nem a központi hatalom támogatásával jött létre, hanem a XVIII. század végétől legalább 1867-ig a Habsburg-hatalom ellenében erősödött meg. A haladó gondolkodású magyar értelmiség ezt is így fogta fel, de emellett azt sem felejtette el, hogy a városiasodás a fejlődés szükségszerűsége s egyben magasabb foka. Petőfi nem érte magát idegenül a „boldog pestiek” között és a konzervatív nemesi vagy a patriarálisnak tartott paraszti társadalom visszasíró nosztalgia állíthatta csak szembe a „falusi” és a „városi” Magyarországot és csak a legsötétebb reakció találhatta ki a „bűnös város” legendáját. Ez a „bűnös város” teremtette meg a modern magyar fejlődés feltételeit a nem hiába szállt szembe már Ady Endre is azokkal, akik ezt az igazságot el akarták kerdőzni, vagy éppen visszajárva akarták fordítani. Erre most érdemes azért emlékeztetni, mert a neoromantikának egy új irányzata a környezeti ártalmakra is hivatkozva, hirdeti meg nemcsak a természethez, hanem a primitív állapotokhoz való visszatérést.

— Konferenciánk nagy érdeme, hogy nagy súllyal foglalkozott nemcsak a kapitalista, hanem az 1945 utáni szocialista időkkel is. Az 1867 utáni gyors ütemű kapitalista fejlődés nagy eredményeket hozott, de természetesen kialakította azokat az ellentmondásokat is, amelyek általában jellemzők erre a társadalmi formációra s amelyek a városban különösen élesen jelentkeznek. A szocialista fejlődés eredményeként megteremtődtek a társadalmi egyenlőség alapfeltételei az élet minden területén. Igaz, hogy a népesség száma lassabban emelkedett, mint az előző évtizedekben, de *egészségesebb társadalmi struktúra alakult ki, nagyarányú lett a foglalkoztatottság, nőtt a munkások és alkalmazottak életszínvonala, javult a szociális egészségügyi ellátás, javult az iskolázottság, az utóbbi időkben jelentősen nőtt és korszerűsödött a lakásállomány, kialakult Nagy-Budapest és a peremtelepülések fővárosi rangra emelkedtek*. Ebben a fejlődésben is vannak természetesen ellentmondások és a mi nemzedékünk és a következő nemzedékek feladata lesz, hogy a város valóban szocialista emberi közösséggé váljon. Több lakásra van szükség, szembe kell nézni a környezetvédelem problémáival, tovább kell javítani a szociális-kulturális ellátást és nem utolsósorban ki kell alakítani,

biztosítani a főváros területén, éppen a népességnövekedés mérséklésével kívánjuk biztosítani a nyugodt és kiegyensúlyozott körülményeket az annyira sürgető rekonstrukciós fejlesztések — a lakásstruktúra átalakítása (a lakásállomány 7 százaléka még jelenleg is korszerűtlen — 195 ezer komfort nélküli és 200 ezer csak egyszobás), a közmű- és közlekedési ellátottság javítása érdekében.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy *gazdaságilag közepesen fejlett ország vagyunk, anyagi erőforrásaink korlátozottak*. Éppen elég adósságunk maradt, hogy a növekedési ütem kérdésében mértékletességre törekedjünk. Városfejlődésünk nem annyira késleltetett; sokkal inkább elkésett. Ez azonban nem az utóbbi majd három évtizedben, hanem az *elmúlt száz évben következett be és ilyen rövid idő alatt nem lehet felszámolni*.

illetve erősíteni kell a szocialista emberhez méltó magatartást. *A szocialista nagyvárost kell kialakítani s nem fogadjuk el azt a fatalista felfogást, amely általánosnak és szükségszerűnek tartja az amerikai nagyvárosok fejlődését, annak minden negatív, embert elidegenítő következményeivel.*

— Mint látjuk, a város történeti kutatás minden korrall foglalkozik és az élet minden területét érinti, de én itt külön szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy milyen mértékben formálhatja az emberek tudatát. *A főváros hozzászólás tudata is része annak a szocialista hazafiságnak, amelyről olyan sokat szólunk*. Ennek a tudatnak a tartalmához hozzátartozik a középkori Pest-Buda története épp úgy, mint a mai Nagy-Budapest megismerése, de hozzátartozik az is, hogy ennek a nagyvárosnak, amelyik 2000 körül talán eléri a 3 millió lakost is, tervei is foglalkozik a közvélemény. E tekintetben ne becsüljük le azt a kultúrát sem, amelynek történetével szintén érdemes megismerkedni, s amely egyébként nemcsak budapesti, hisz az utolsó 100 évben alig volt olyan író vagy művész, aki ne Budapesten telepedett volna meg, még akkor is, hogyha csak a faluról írt, még akkor is, hogyha elítélte a várost általában, s Budapestet, mint valami parvenü jelenséget különösen.

Ady programja

— Ady Endre 1907-es cikkéből idézek: „Budapest gyönyörű város s az ember meg is tudná kedvelni, ha nem élnék itt — budapestiek”. Ezt a Wilde-szerű ítéletet — mondja Ady — száz variációban hallhatjuk, holott nincs igazunk. Nem kellene Budapestről kiűződni minden budapestit, csak ki kellene cserélni őket. A ki-cserélés részben megtörtént, mégpedig úgy, ahogy Ady akarta, az „alacsonyok” kerültek fölül. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy Ady programját teljes mértékben megvalósítottuk volna: *azért, hogy Budapest lakossága „igézzet népe” legyen a kultúrának, még nagyon sokat kell tenni s ez az eszmei-kulturális tevékenység nekünk értelmiségieknek, különösen nemes és köteles feladatunk*.

— Mindent összevetve, eredményes munkát végzett ez a tudományos ülésszak, amelyet Budapest egyesítésének 100. évfordulójára hívtak össze a rendező szervek s reméljük, az itt adott ösztönzések egyrészt tudományos életünkben tovább élnek, az Akadémián és mást is segítik a komplex, multidiszciplináris módszerek alkalmazását a múlt és ma problémáinak feldolgozásában, másrészt a várospolitikai gyakorlatra és nem kis mértékben az emberek tudatára hathatnak s végül hozzájárulnak Budapest és a külföldi közötti kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez is.